

УДК 342.8(477)

В. М. Колесниченко

РОЗВИТОК СУДОВОГО ЗАХИСТУ АКТИВНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА

Право громадян на участь у вільних і справедливих виборах визнається і гарантується не лише Конституцією України (ст. 38), її законодавством, але й важливими актами міжнародного права (ст. 21 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 3 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р.).

Як і будь-які інші конституційні права, це право захищається судом (ч. 1 ст. 55 Конституції).

Правова доктрина розглядає право на участь в управлінні державними справами, в тому числі і на участь у виборах та референдумах, як одне з політичних прав [1, 279]. Проте, на наш погляд, його зміст є значно глибшим. У міру політизації суспільства і його членів у демократичній країні більшість громадян починає відчувати свою відповідальність за стан держави і суспільства, звикати до того, що її голос сприяє суспільному прогресу. Поступово участь у виборах і референдумах стає не лише обов'язком, але й життєвою потребою дорослої людини як умова вільного розвитку її особистості (ст. 28 Основного Закону) і засіб самовираження. Отже, суб'єктивне виборче право як право політичне, можна певною мірою віднести і до категорії особистих прав.

Судовий спосіб захисту права громадянина подавати свій голос на виборах, а згодом і на референдумах, пробивав собі дорогу поступово в міру розвитку демократичних засад суспільного життя і вдосконалення виборчих систем. В Російській імперії, до якої тривалий час належала більша частина України, через абсолютистський характер держави ці процеси розвивалися повільніше, ніж в інших країнах Європи і в США. Вони ще більше уповільнилися в тоталітарному радянському суспільстві і почали набирати обертів лише після ліквідації Союзу РСР і здобуття Україною державної незалежності.

По суті, вперше судовий порядок уточнення і виправлення списків виборців був у Росії запроваджений під час підготовки до виборів Установчих зборів (1917–1918 рр.) [2, 10].

На перших етапах існування радянської влади, як відомо, у виборчій системі, яку лише з великою натяжкою можна було вважати виборчою у звичному розумінні, існували значні обмеження на участь у виборах цілих соціальних верств. Це, а також апатія населення спричиняли низький рівень участі у виборах. Більше того, як відзначається у літературі, місцеві органи влади свідомо занижували кількість потенційних виборців і завищували кількість «лишенцев» (на українську мову це слово перекласти неможливо) для того, щоб стягувати з них податки у підвищеному розмірі [3, 20]. Природно, що ні про який захист у суді порушених виборчих прав в умовах «диктатури пролетаріату» не могло бути і мови.

Становище почало змінюватися після прийняття 5 грудня 1936 р. Конституції СРСР. У Положенні про вибори до Верховної Ради СРСР, затвердженому постановою ЦВК СРСР 9 липня 1937 р., громадянам було надано право оскаржувати в судах рішення виконкомів місцевих рад про відмову у внесенні до списків виборців [4, 69]. 5 травня 1938 р. було затверджено Інструкцію союзного наркомату юстиції «Про порядок розгляду народними судами неправильностей у списках виборців» [5, 5].

Пізніше, у післявоєнні часи, це право було відтворено в законодавчих актах про вибори.

Так, у Законі УРСР «Про вибори народних депутатів УРСР» від 27 жовтня 1989 р. громадянам забезпечувалась можливість ознайомитися зі списком виборців і перевірити правильність його складання в приміщенні дільничної виборчої комісії. Кожному громадянину надавалося право оскаржити невключення до списку або виключення з списку, а також допущені в ньому неточності в зазначенні даних про виборця. Заяви про неправильності в списку мали розглядатися дільничною виборчою комісією, яка зобов'язана була не пізніше як у дводенний строк, а напередодні і в день виборів — негайно розглянути заяву, внести необхідні виправлення у список або видати заявнику копію мотивованого рішення про відхилення його заяви. Це рішення могло бути оскаржено в районний (міський) народний суд не пізніш як за п'ять днів до виборів. Суд був зобов'язаний розглянути справу у триденний строк. На підставі рішення суду, яке було остаточним, дільнична виборча комісія була зобов'язана негайно провести необхідні виправлення [6].

Норми аналогічного змісту (з деякими варіаціями) містилися і в інших союзних і республіканських законах про вибори.

Як відзначено дослідниками [7, 66], і, судячи з власного Життєвого досвіду, фактично скарги на неправильності у списках виборців в радянські суди не надходили, хіба що з'явилися в період так званої перебудови. Це пояснюється двома причинами. По-перше, пересічні громадяни не проявляли особистої зацікавленості до участі у виборах, справедливо розцінюючи їх як формально-ритуальну процедуру. Але все ж вони відвідували виборчі дільниці, боячись, особливо у роки масових репресій, бути запідозреними в нелояльності до режиму. По-друге, партійні і радянські органи робили все для того, щоб у голосуванні взяло участь якомога більше людей з тим, щоб мало не стопроцентною явкою підтвердити прихильність народу до політики партії і держави.

Тому не дивно, що під загрозою суворих партійних стягнень відповідні посадові особи забезпечували проведення всього комплексу заходів, пов'язаних з виборчим процесом, чітку організацію голосування. При цьому, звичайно, не обходилося без приписок, таких властивих радянській епосі. Проте у виявленні порушень і винуватців не були зацікавлені ні виборці, ні владні структури.

Становище почало змінюватися з початком реальних демократичних перетворень в Україні після здобуття нею державної незалежності. Цьому сприяли такі чинники:

- зростання політичної і правової свідомості населення;

- чітке законодавче закріплення принципу універсальності судового оскарження незаконних рішень, дій та бездіяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб;
- підвищення ролі політичних партій, у виборчому процесі і зміцнення контролю з боку суб'єктів громадянського суспільства за ходом виборів;
- підвищення авторитету суду у житті суспільства.

І якщо в перші роки існування незалежної України спостерігалися лише поодинокі випадки звернення громадян до суду за захистом виборчих прав, то пізніше, і чим далі, тим більшою мірою, вони поступово набували лавиноподібного характеру, що можна вважати важливою ознакою демократизації українського суспільства. «Судова практика показала, — зазначив Ю. Білоусов, — що кількість судових справ, які стосуються діяльності виборчих комісій по виборах народних депутатів України, зростає за геометричною прогресією... Так, якщо в ході парламентських виборів 1998 р. судами було розглянуто 162 справи, то під час проведення парламентських виборів 2002 р. судами України розглянуто близько 100 тис. скарг та заяв. Унікальним є приклад того, що під час виборів у Мелітопольському виборчому окрузі № 82 Мелітопольським районним та міським місцевими судами в день проведення виборів було розглянуто близько 250 справ [8, 201–202]. Від себе додаю, що у подібних випадках доцільно глибоко вивчати причини такої унікальності, які звичайно коріняться у безвідповідальності і безконтрольності при складанні виборчих списків.

За даними судової статистики, під час останньої кампанії по виборах Президента України до судів надійшло 134 836 скарг на порушення виборчого законодавства, з них 130 758 (97%) — скарги щодо порушень, допущених під час складання списків виборців. З них були прийняті до розгляду з постановленням рішень 124 723, або 97,5%.

Як бачимо, основна частина судових спорів з приводу порушень виборчого законодавства стосується порушень прав громадян на участь у голосуванні через невключення їх до списків виборців.

На жаль, хід виборчого процесу 2006 р. засвідчив, що відповідні органи не усунули причин, які утруднювали реалізацію громадянами активного виборчого права під час попередніх виборів, і до негативних чинників додалися нові, зокрема пов'язані з перекладом українською мовою прізвищ виборців у виборчих списках.

Аналізуючи прийняті в Україні законодавчі акти про вибори різних видів: Президента України; народних депутатів України; депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; депутатів місцевих рад та сільських, селищних і міських голів, можна зробити висновок про істотне розширення прав громадян з приводу неправильностей у списках виборців.

Передусім це стосується забезпечення можливості безпосереднього звернення до суду поряд з використанням альтернативної можливості звернення з цього приводу до виборчих комісій відповідного рівня.

Так, першим Законом тоді ще УРСР «Про вибори Президента України» від 5 липня 1991 р. [9] було передбачено, що скарги на неправильності у списках

виборців подаються до суду лише в разі відхилення виборчими комісіями відповідних заяв (ч. 2 ст. 18). Аналогічна норма, запозичена з радянського Закону 1989 р., містилася у Законі України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. [10], а також у Законі України «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних рад» від 24 лютого 1994 р. (ч. 3 ст. 25) [11].

Становище змінилося після прийняття Конституції України. З урахуванням змісту ч. 2 ст. 8, частин 1 і 2 ст. 55 Основного Закону, Конституційний Суд України виніс рішення, спрямоване на усунення необґрунтованих обмежень права громадян на оскарження до суду дій чи бездіяльності виборчих комісій [12]. З урахуванням цього рішення були внесені відповідні зміни до виборчого законодавства.

Чинний Закон «Про вибори Президента України» в редакції Закону від 18.03.2004 р. [13] передбачає, що «громадянин має право оскаржити до дільничної чи територіальної виборчої комісії або безпосередньо до місцевого суду за місцем знаходження виборчої дільниці допущені при складанні списку виборців неправильності, в тому числі невключення, неправильне включення або виключення із списку виборців його або інших осіб» (ч. 3 ст. 34). Близька за змістом норма передбачена у ч. 3 ст. 43 Закону України «Про вибори народних депутатів України» [14]. У чинному ж Законі України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» відповідна норма (ч. 7 ст. 32) викладена з урахуванням набрання чинності Кодексом адміністративного судочинства України (КАСУ). «Позовна заява про уточнення списку виборців, — говорить в ній, — може бути подана до суду за місцем знаходження відповідної виборчої комісії...» [15].

Можливість звернення до суду зі скаргою на неправильність у списках виборців незалежно від її оскарження в адміністративному порядку була передбачена також у ст. 239 старого ЦПК України та передбачена зараз у ст. 173 КАСУ.

Практичне значення такого порядку для громадян полягає не лише у самій свободі вибору. За нормальних умов для них безумовно простішим було б уладнати цю справу безпосередньо у дільничній виборчій комісії (ДВК). Проте, як показали останні вибори, організація їх роботи через політичні чвари між членами ДВК, часто перебуває на досить низькому рівні, і не випадково чимало громадян обирають саме судовий спосіб захисту свого права.

Слід відзначити, що законодавство України у цій частині є більш демократичним, ніж в деяких інших країнах постсоціалістичного простору, де продовжує зберігатися інстанційний (адміністративний), а потім судовий порядок оскарження. Так, в Болгарії відповідно до Закону про вибори до парламенту від 13.04.2001 р. такі скарги мають подаватися на ім'я мера міста, іншого населеного пункту чи адміністративного району, а уже його рішення оскаржується до суду протягом двох днів. Статтею 21 Закону про вибори до Литовського сейму, виданого у 1989 р., передбачено ще складніший порядок: оскарження рішення

дільничної виборчої комісії до окружної, потім - до центральної і лише після цього — до суду.

За ст. 13 Закону про вибори до Сейму і Сенату Республіки Польща рішення про відмову у включенні до так званого журналу обліку виборців може бути оскаржено до суду через голову гміни або мера. Близькі до цього норми містяться в законах Румунії, Словенії та деяких інших країн [16].

Іншою важливою рисою українського законодавства про вибори є оптимальне визначення кола осіб, які можуть звертатися з відповідними скаргами. Так, наприклад, попереднім Законом про вибори народних депутатів України (ч. 11 ст. 18) було передбачено, що кожний громадянин України мав право оскаржувати рішення дільничних виборчих комісій про неправильності в списках виборців, в тому числі про невключення, неправильне включення до списку виборців або виключення його із списку виборців, а також про допущені інші помилки. Частина ж 3 ст. 43 чинного Закону містить істотне доповнення після слова його «або інших осіб». Це — принципово новий підхід.

У зв'язку з цим виникає питання, в чому полягає порушення прав виборця, який вважає, що не він, а інші особи неправомірно включені чи не включені до списків виборців, і в чому може проявитися його особиста зацікавленість у законному вирішенні цих питань. Підтримуючи зазначену новацію, окремі автори, зокрема І. Бодрова [17, 115] , С. Кальченко [18, 9], на жаль, не навели конкретних аргументів на її обґрунтування.

На наш погляд, це пов'язано з двома обставинами. По-перше, звернення до суду у подібних випадках можна розцінювати як вияв громадської позиції виборця. По-друге, він у принципі зацікавлений у певному результаті голосування, а виключення або, навпаки, включення до списків виборців тих чи інших осіб може вплинути на їх результати, особливо на місцевих виборах. Слід також зважити на можливість звернення у подібних випадках з адміністративним позовом прокурора для захисту інтересів громадян, які з незалежних від них причин не в змозі самотійно звернутися до суду (п. 2 ст. 121 Конституції, ст. 36-1 Закону України «Про прокуратуру») [19]. Проте в судовій практиці такі випадки практично невідомі. Втім, як відзначено в юридичній періодиці, і «суди часто при прийнятті рішень виходили з того, що сторона повинна обґрунтувати наявність порушень власного права, щоб мати право на судове оскарження» [20, 16].

Думається, що зазначені нами обставини якраз і можуть бути покладені в основу обґрунтування наявності або загрози порушень «власного права».

Певне теоретичне і практичне значення має вирішення питання про те, рішення якого саме органу оскаржується у справах про неточності у списках виборців. У зв'язку з цим один з дослідників звернув увагу на факти, коли громадяни, не виявивши своїх прізвищ у списках виборців, відмовлялися подавати скарги, а писали заяви про включення у додаткові списки, і відзначив, що «в логіці їм не відмовиш» [21, 97]. І це справді так, оскільки в подібних ситуаціях як винуватці порушень їх прав виступають не виборчі комісії, а органи місцевого самоврядування та їх посадові особи, які подали до виборчих комісій

списки виборців. Виходячи з положень ст. 173 КАСУ, відповідачами по адміністративних справах у цих випадках є виборчі комісії, що навряд чи можна визнати логічним [22, 35]. Але через те, що саме на них покладено обов'язок усувати наслідки порушень виборчого права громадянина, їх треба залучати до участі у справі як третю особу (ч. 2 ст. 53 КАСУ). Тому, очевидно, є потреба у внесенні відповідних змін до законодавства. Притягнення представників місцевих органів влади як відповідачів по цих справах сприяло б підвищенню їх відповідальності за якість складання списків виборців, особливо якби суди реагували на виявлені порушення окремими ухвалами.

З теоретичного боку позов про уточнення списку виборців (ч. 1 ст. 173 КАСУ) і відповідне провадження є різновидом провадження по справах стосовно оскарження рішень, дій чи бездіяльності відповідних владних структур (ст. 172 КАСУ), з властивими їм особливостями. Виходячи з положень ч. 1 ст. 55 Конституції, це також можна розглядати як оскарження незаконних рішень, дій та бездіяльності.

У цьому контексті список виборців, підписаний компетентною посадовою особою і завірений печаткою, є правовим актом-документом, яким опосередковуються рішення про включення до нього певних осіб. У той же час невключення до списку тієї чи іншої особи внаслідок недбалості осіб, причетних до його складання, можна розглядати як прояв бездіяльності і, навпаки, включення особи, яка не мала там опинитись, — як незаконну дію. Рішенням (законним або незаконним) є відмова виборчої комісії задовольнити скаргу виборця з цього приводу і, навпаки, дією — включення до списку з порушенням встановленого порядку. Нерозгляд звернень громадян можна розглядати як бездіяльність. Звернення до суду з позовом «про уточнення списку виборців» є узагальненням усіх цих можливих варіантів.

Протягом тривалого часу предметом посиленої уваги законодавця була оптимізація строків звернення до суду з приводу уточнення списків виборців. Це стосувалося і виборчих комісій. При цьому прослідковувалася тенденція максимально наблизити таку можливість до дня голосування.

Так, чинним Законом України «Про вибори Президента України» (ч. 5 ст. 34) передбачається можливість звернення зі скаргою до суду в день виборів, яка підлягала невідкладному розгляду. Водночас скарги, подані до виборчих комісій у день виборів, не можна приймати і розглядати.

Проте в практиці ці обмеження не завжди бралися до уваги. Так, в Івано-Франківську в день виборів Президента України 31 жовтня 2004 р. після того, як тервиборчком прийняв 900 постанов про включення громадян до списків і ще понад сто таких рішень виніс міський суд, територіальна виборча комісія дозволила дільничним виборчим комісіям вносити корективи до списків, що дозволило скористатися своїм виборчим правом ще сотням людей [23, 68-69].

Численні ускладнення, які супроводжували ці вибори, спонукали законодавця до подовження цих строків (до дільничної виборчої комісії — не пізніше як за п'ять, а до суду — не пізніше як за два дні до виборів у чинному Законі

«Про вибори народних депутатів України»). Була повністю виключена можливість розгляду судами справ зазначеної категорії у день голосування.

Такий крок якоюсь мірою, можливо, сприяв обмеженню фальсифікацій під час голосування. Але, з іншого боку, він не дозволив великій кількості громадян реалізувати свої виборчі права. Відтак виникла ситуація, яка часто є предметом дискусії щодо розуміння принципу верховенства права, тобто чи можна піти на порушення закону, виходячи з пріоритету прав і свобод людини і громадянина перед іншими соціальними цінностями. Можна, звичайно, закинути громадянам, які несвоєчасно перевірили наявність своїх прізвищ у списках виборців, що вони самі завинили у цьому. Проте такий висновок був би поспішним, якщо згадати, що під час останніх виборів процес формування комісії затягнувся, так само, як і виготовлення списків виборців. Можна зрозуміти громадян, які на минулих виборах проголосували без проблем і розраховували, що їхні прізвища в списках збереглися, але не знайшли їх там у день голосування або зустріли спотворені до невпізнанності прізвища в перекладі українською мовою.

Дати однозначну відповідь на те, наскільки виправданими були такі обмеження і чи слід їх зберегти надалі, є неможливим без глибокого аналізу всіх можливих наслідків. Вирішальною мірою вирішенню цієї проблеми може сприяти завершення роботи зі складання Реєстру виборців України або запозичення досвіду США, де практикується заявний порядок включення до виборчих списків (якщо немає звернення громадянина, то до списків виборців він не потрапить) [23, 156], що в умовах України навряд чи можна було б визнати демократичним.

Аналіз судової практики вирішення цих справ свідчить про те, що у переважній більшості випадків адміністративні позови про уточнення списків виборців носять безспірний характер і задовольняються без вагань. Проте це, особливо виготовлення постанов, займає досить багато часу, що в умовах вкрай напруженої виборчої компанії, створює для суду додаткові труднощі.

Тому все ж схилиємося до того, щоб розширити права дільничних і окружних (територіальних) виборчих комісій щодо уточнення списків виборців безпосередньо перед днем і в день голосування. Таку можливість треба надати в разі наявності абсолютно вірогідних відомостей про те, що громадянин постійно проживає на території відповідної виборчої дільниці за критеріями, що визначені у ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [24]. Водночас потрібно вдосконалити механізм запобігання випадкам голосування на більш ніж одній виборчій дільниці, зокрема шляхом проставлення відповідного штампика у паспорті.

Це дозволить судам ретельніше підходити до розгляду справ, по яких виникають по-справжньому складні юридичні колізії.

Як свідчить судова практика, певну складність для суддів являють справи з розгляду скарг (адміністративних позовів) осіб, які з тих чи інших причин не зареєстровані на території відповідної виборчої дільниці, але постійно там проживають, про що надали переконливі докази. При цьому суди виходили

з правильної передумови, що, на відміну від колишньої прописки, реєстрація не має значення безспірного юридичного факту і не обов'язково повинна отожнюватися з фактичним проживанням.

Так, гр. В. після закінчення вузу приїхав до Сімферополя на постійне проживання, працював помічником голови місцевого військового суду, мешкав у квартирі батьків. Проте тервиборчком АРК відмовився включити його до списків виборців по виборах Президента України. Це було зроблено за рішенням Апеляційного суду АРК [25, 265–266]. Гр-н Т. був включений до списків виборців за рішенням Апеляційного суду Черкаської області, оскільки факт свого проживання в Черкасах він підтвердив свідченнями дружини і доньки і тим, що він є співвласником підприємства, розташованого у цьому місті [25, 276–277]. Жителька Києва В. була знята з реєстрації за місцем свого проживання як така, що втратила право на користування жилим приміщенням. На день виборів її позов про відновлення цього права перебував на розгляді в суді. З урахуванням цього Апеляційний суд м. Києва поновив її виборчі права [25, 279–280].

Водночас відсутність реєстрації і неподання належних доказів проживання на території, що належить до відповідної виборчої ділянки, давало судам підстави для відмови в задоволенні скарг (позовів). Так, Печорський районний суд відмовив гр-ну К. у задоволенні позову про внесення до списків виборців з огляду на те, що він після закінчення вузу був знятий з реєстрації в гуртожитку, після цього ніде не був зареєстрований і не надав доказів того, що проживає разом з дружиною в її квартирі [26]. Гр-ну З. Апеляційний суд Донецької області відмовив у задоволенні скарги на постанову тервиборчкому, який відхилив його заяву про включення до списку виборців. При розгляді справи з'ясувалося, що З. продав свою колишню квартиру і там не проживає, а його твердження, що він мешкає в гаражному боксі, не було підтверджено доказами [25, 590–591].

Таку спрямованість судової практики вважаємо правильною, оскільки вона сприяє як поновленню порушених прав громадян, так і запобіганню зловживанням.

Думається, що порушені у статті проблеми вимагають дальшого поглибленого наукового аналізу.

Література

1. Конституційне право України / В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицький, О. В. Городецький та ін. — К.: Паук. думка, 1999.
2. Кудинев О. А. Учредительное собрание в России 1918 г.: Классовая теория против права // История государства и права. — 2006. — № 4.
3. Иващенко А. В. Великий Октябрь и революционное утверждение политических прав и свобод граждан // Советское государство и право. — 1987. — № 11.
4. Мельников А. А. Право граждан обжаловать в суд действия должностных лиц // Советское государство и право. — 1978. — № 11.
5. Треушников М. К. Судебная защита избирательных прав в России // Вестник Московского университета. — 2000. — № 1.
6. Відомості Верховної Ради УРСР. — 1989. — Дод. до № 45. — Ст. 626.

7. Конституция СССР и расширение судебной защиты прав граждан: Ред. статья // Советское государство и право. — 1978. — № 2.
8. Білоусов Ю. Процесуальний порядок оскарження рішень виборчих комісій по виборах народних депутатів України // Вісник Львівського університету. Сер. юридична. — 2004. — Вип. 39.
9. Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 33. — Ст. 448.
10. Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 48. — Ст. 455.
11. Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 8. — Ст. 38.
12. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 р. у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України Закону України «Про вибори народних депутатів України» // Офіційний вісник України. — 1998. — № 23. — Ст. 150.
13. Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 20–21. — Ст. 291.
14. Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 38–39. — Ст. 449.
15. Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 30–31. — Ст. 382.
16. System Requirements: Windows x86/2000/98/95/NT 4.0 sp4 abn macinstosh 03 xv.919/10/10.1 Regnires Adobe Pezovat (on CD).
17. Бодрова І. Л. Організаційно-правові проблеми вдосконалення законодавства про вибори Президента України // Вибори Президента України — 2004: Матеріали наук.-практ. конф. — К., 2005.
18. Кальченко С. Правові механізми оскарження порушень Закону України «Про вибори Президента України». — К., 2004.
19. Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 794.
20. Сорочинский П. Разрешение споров во время выборов // Юридическая практика. — 2005. — № 4.
21. Ковтунець В. В. Традиції та закономірності у роботі виборчих комісій // Вибори Президента України — 1999: Матеріали наук.-практ. конф. — К., 2000.
22. Ковтунець В. Правовий аналіз нової редакції Закону України «Про вибори Президента України» та оцінки його впливу на якість виборчого процесу // Правове регулювання проведення виборів Президента України: Матеріали наук.-практ. конф. 26 квіт. 2004 р. — К., 2004.
23. Дерев'яко С. М. Проблеми організації, підготовки та проведення виборів Президента України в 2004 році // Вибори Президента України — 2004: Матеріали наук.-практ. конф. — К., 2005.
24. Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 13. — Ст. 116.
25. Збірник рішень судів за результатами розгляду скарг і заяв суб'єктів виборчого процесу на виборах Президента України 2004 року. — К., 2005.
26. Архів Печерського районного суду м. Києва. — Справа № 2а-561/2006.